

Bogdan Kloch

Muzeum w Rybniku

Budowa sieci parafialnej archiprezbiteratu kozielskiego (w diecezji wrocławskiej) w średniowieczu

Lokalną historię ziem śląskich, podobnie jak w całym chrześcijańskim świecie, szczególnie w odległych czasach, współtworzyły małe wspólnoty lokalne. Parafia, posiadając zinstytucjonalizowany charakter, ma niewątpliwie charakter wspólnotowy. Wspólnoty parafialne wyróżniały się dzięki swoim budowlom — kościołom, obsługującym sąsiedzką społeczność. Owe świątynie to najczęściej jedyni (nie licząc przekazów pisanych i często dość skromnych znalezisk archeologicznych) świadkowie zdarzeń z odległej średniowiecznej przeszłości. Ich konstrukcje oraz wnętrza, wraz z detalami architektonicznymi i malarskimi, to symbole pobożności i podstaw wiary, manifestowane sztuką sakralną. Kościoły i ich wspólnoty parafialne to również związki z pobliskimi siedzibami książęcymi, rycerskimi czy klasztorными, a także ze światem miejskim. To też specyficzne położenie w zachowanym układzie zabudowy wiejskich i miejskich skupisk osadniczych. Świadczy to o ich roli w ówczesnie otaczającej je rzeczywistości¹.

Dziś niewątpliwie nie mamy jednoznacznej odpowiedzi, mimo wielu opublikowanych tomów czy artykułów naukowych, jak w szczegółach kształtowały

¹ Rola i znaczenie parafii: E. Wiśniowski: *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*. W: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Red. J. Kłoczowski. Lublin 2004, s. 167 i nast.; S. Bylina: *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*. Warszawa 2002, s. 15 i nast.; Tenże: *Religijność późnego średniowiecza. Chryścianstwo a kultura tradycyjna w Europie środkowo-wschodniej w XIV—XV w.* Warszawa 2009, s. 17 i nast.; kościół w przestrzeni miejskiej części Śląska doskonale opisuje praca Rafała Eysymontta: *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*. Wrocław 2009.

się początki chrześcijaństwa na Śląsku, w tym jednego ze składników cywilizacji chrześcijańskiej, czyli sieci parafialnej. Usystematyzowanie akcji osławiania przestrzeni Śląska przez chrześcijańskie struktury lokalne znajdowało już swoje odzwierciedlenie w opracowaniach historycznych, sięgając wstecz XIX wieku, niemniej aktualizacja tej tematyki poprzez powroty badawcze nie staje się wbrew pozorom tylko rekapitulacją zagadnienia. Wydana 15 lat temu obszerna publikacja wieńcząca konferencję „Śląsk około 1000 roku” zawiera wśród licznych, nieraz rozbudowanych artykułów tekst Marka Derwicha poświęcony Kościołowi na Śląsku ok. 1000 roku, który liczy zaledwie półtorej strony². Pomijając intencję autora, odwołuję się do tego przykładu jako pewnego symbolu obrazującego aktualność potrzeby badań nad śląskimi strukturami Kościoła katolickiego. Mam świadomość, że dokonania licznej, kilkupokoleniowej grupy badaczy, m.in.: Wenera Marschalla, Heinricha Tukaya, ks. Kazimierza Doli, Tadeusza Kozaczewskiego, ks. Józefa Mandziuka, czy w węższym zakresie (Górnego Śląska): Jerzego Horwata, Idziego Panica, Antoniego Barciaka, Jerzego Rajmana, nie pomijając przy tym starszych, „kanonicznych” prac autorów: ks. Johannesa Heynego, Hermana Neulinga, Edmunda Michaela, o. Lamberta Schultego, ks. Augustyna Weltzla, ks. Johannesa Chrzęszcza, ks. Bernarda Panzrama, Tadeusza Silnickiego, Ludwika Musioła i ks. Franciszka Maronia, stanowią istotny i niepodważalny wkład badawczy³.

² M. Derwich: *Kościół na Śląsku około roku 1000*. W: *Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*. Red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz. Wrocław 2000, s. 137–138.

³ W. Marschall: *Geschichte des Bistums Breslau*. Stuttgart 1980; H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld zwischen Deutschland, Polen und Böhmen-Mähren. Eine Untersuchung der Kirchenpatrozinien im mittellalterlichen Archidiakoniat Oppeln*. Köln–Wien 1976; K. Dola: *Dzieje Kościoła na Śląsku*. Cz. 1: *Średniowiecze*. Opole 1996; T. Kozaczewski: *Przyczyny rozwoju budownictwa murowanego na Śląsku w XIII wieku*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1975, T. 30, nr 1; Tenże: *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości A–G)*. Wrocław 1994 (wyd. I — 1990); Tenże: *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*. Wrocław 1994; Tenże: *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości P–S)*. Wrocław 1994; Tenże: *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości S–Z) i na Łużycach*. Wrocław 1994; J. Mandziuk: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*. T. 1. Cz. 1: *Średniowiecze (do 1302 roku)*. Warszawa 2003; T. 1. Cz. 2: *Średniowiecze (1302–1417)*. Warszawa 2004; T. 1. Cz. 3: *Średniowiecze (1417–1520)*. Warszawa 2005; J.K. Horwat: *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV wieku*. Gliwice 1993; Tenże: *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta, miasta, Kościół, urzędy, własność prywatna*. Rzeszów 2002; wybrane prace I. Panica: *Ze studiów nad wspólnotami społecznymi Górnego Śląska w średniowieczu. Okolice Rybnika i Wodzisławia Śląskiego*. W: *Wspólnota i odrębność regionalna*. T. 1: *Z problematyki tradycji wartości symbolicznych i ludycznych kultury. Wybór materiałów z konferencji naukowych w Rybniku w latach 1990–1993*. Red. I. Floreńska-Bukowska. Rybnik 1994; I. Panic: *Początki organizacji parafialnej w kasztelanii cieszyńskiej we wczesnym średniowieczu*. Prz. Hist. 1998, T. 89, nr 1; Tenże: *Uwagi nad początkami archiprezbiteratu żorskiego w średniowieczu. (Z badań nad organizacją parafialną na Górnym Śląsku w średniowieczu)*. W: *Viae historicae. Księga*

W przestrzeni górnośląskiego obszaru biskupstwa wrocławskiego, w ukształtowanym z końcem średniowiecza porządku organizacyjnym parafii, w szeregu dwunastu jednostek, na jakie został podzielony ówczesny archidiakoniat opolski, funkcjonował także archiprezbiterat kozielski⁴. W kontekście wciąż nierozstrzygniętych do końca pytań o powstawanie przestrzeni Christianitas na Śląsku, m.in. przed powołaniem do życia diecezji wrocławskiej, oraz (od)budowy jej struktur po „reakcji pogańskiej” problemem pozostaje uchwycenie początków lokalnego Kościoła kozielskiego⁵. O tyle istotnego, że opartego na funkcjonowaniu kozielskiego grodu. Wiek XI oraz XII,

jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Wrocław 2001; A. Barciak: *Początki sieci parafialnej w księstwie cieszyńskim.* In: *Die konfessionellen Verhältnisse im Teschener Schlesien vom Mittelalter bis zur Gegenwart / Stosunki wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim od średniowiecza do współczesności.* Red. P. Chmiel, J. Drabina. Ratingen 2000; J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu.* Kraków 1998 (wyd. II — 2000); ostatnio również: B. Kloch: *Najstarsze parafie Górnego Śląska. Średniowieczna organizacja parafialna Górnego Śląska w diecezji wrocławskiej.* Racibórz 2008. Starsze prace: J. Heyne: *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstifts Breslau.* Bd. 1—2. Breslau 1860—1864; H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters.* Breslau 1902; E. Michael: *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischen Recht. Beiträge zur ältesten schlesischen Kirchengeschichte.* Görlitz 1925; o. L. Schulte: *Die Rechnung über den Peterspfennig von 1447. Studien über die deutsche Besiedlung und die Parochialverfassung Oberschlesiens.* In: Tenże: *Kleine Schriften.* T. 1. Breslau 1918; o pracach A. Weltzla pisał: N. Mika: *Ksiądz Augustyn Weltzel jako historyk — warsztat naukowy i problem wiarygodności prezentowanych faktów w jego dziejopisarstwie.* W: „Zeszyty Raciborskie »Strzecha«”. [T.] 6. Racibórz 1997, s. 45—46; J. Chrzęszcz (Chrzonz): *Kirchengeschichte Schlesiens. Für Schule und Haus.* Breslau 1908; B. Panzram: *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation.* Breslau 1940; Tenże: *Der Einfluss der deutschen Besiedlung auf die Entwicklung des schlesischen Pfarrsystems.* In: *Beiträge zur schlesischen Kirchengeschichte. Gedenkschrift für Kurt Engelbert.* Hrsg. B. Stasiewski. Köln—Wien 1969; T. Silnicki: *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV.* W: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400.* T. 2, z. 1. Kraków 1939; o dorobku Ludwika Musioła: H. Stasiński: *Ludwik Musioł. Śląski historyk i archiwista. W setną rocznicę urodzin.* Pszczyna 1992; F. Maroń: *Rozwój sieci parafialnej w diecezji katowickiej do końca XV w.* „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1970, T. 2.

⁴ B. Panzram: *Die schlesischen Archidiakonate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts.* Breslau 1937, s. 142—145.

⁵ S. Możdziej: *Czy monarchia pierwszych Piastów była krajem chrześcijańskim? Uwagi archeologa.* W: *Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu.* Red. T. Grabarczyk, T. Nowak. Warszawa 2011, s. 123—150. Przykład tylko dwóch prac może być tu, choć dyskusyjnym co do wniosków, ale istotnym sygnałem znaczenia dokonań archeologicznych: E. Małachowicz: *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia.* Wrocław 2000; Gromnik. *Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu.* Red. K. Jaworski, A. Pankiewicz. Wrocław 2007. Zdecydowanej krytyki wczesnej datacji odkryć uznanych za świątynie na górze Gromnik (Wzgórza Strzelińskie) w Niemczy, a także we Wrocławiu (starsze obiekty pod katedrą) dokonał Dariusz A. Sikorski: *Wczesnopiastowska architektura sakralna.* Poznań 2012, s. 98—118, 163—166.

aż po 1. poł. XIII stulecia to ponad 200 lat domysłów i jakże deprymującej pustki⁶.

O początkach organizacji kościelnej na Śląsku zwykło się pisać dużo, co dla niewymagającego czytelnika lub szukającego prostych wyjaśnień zdaje się wystarczającą dawką informacji. Niestety w szczegółach stan badań traci swoją przejrzystość. Gdzie ulokować najstarsze struktury organizacji Kościoła w przestrzeni Koźla i jego okolic? Gdzie prowadzono najwcześniejsze duszpasterstwo — misję wewnętrzną dla regionu Koźla i czy istniała stała placówka już we wczesnym średniowieczu (XI—XII wiek)? Niedawno temu współautor monografii Koźla Jerzy Rajman wspomniał, że pomiędzy przełomem XI i XII wieku a połową XII stulecia występowały okoliczności szczególnie mało sprzyjające spokojnej egzystencji i rozwojowi, także w przestrzeni religijno-kulturowej, co potwierdzają też inni badacze⁷. Wczesnopiastowska monarchia na Śląsku zdaje się przypominać strefę permanentnego zagrożenia, ciągłych wojen w strefie pogranicza i związanych z tym następstw (w pierwszej dekadzie XII wieku pobliskie grody w Koźlu i Raciborzu znajdowały się po przeciwnych stronach granicy — polskiej i morawskiej)⁸. Czasy Bolesława III stanowią tu apogeum wojennej zawieruchy⁹. W warunkach braku stabilizacji, słabych i ciągle nadwątlanych struktur lokalnych biskupstwa wrocławskiego okres aż po połowę XII wieku przedstawia stan strukturalnej pustki. Wprawdzie papieska bulla protekcyjna Hadriana IV z 1155 roku dla

⁶ Już w połowie XIX w. czołowy historyk śląski Gustaw A. Stenzel (*Geschichte Schlesiens*. Erster Theil: *Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1355*. Breslau 1853, s. 26—28) za punkt wyjścia udokumentowanych dziejów diecezji przyjmował moment wystawienia bulli z 1155 r.

⁷ J. Rajman: *Dzieje Koźla na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza*. W: *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*. Red. E. Nycz, S. Senft. Opole 2001, s. 22—23, zob. także: K. Jońca: *Zarys dziejów społecznych i gospodarczych Koźla i okolicy do 1939 roku*. W: *Ziemia Kozielska*. Red. S. Popiołek. Koźle 1963, s. 35; N. Mika: *Dzieje ziemi raciborskiej*. Kraków 2012, s. 29—30; H. Probe: *Zarys dziejów zamku w Koźlu w świetle literatury niemieckojęzycznej*. „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2000, T. 7, s. 7. Na kartach *Kroniki Galla Anonima* dwukrotnie, w krótkim odstepie czasu, pojawia się gród kozielski (raz w Raciborzu — po morawskiej stronie) jako nadgraniczna strefa z ziemiami morawskimi, zob. *Galla Kroniki, Xsięga II*. W: MPH, T. 1, s. 452, 457; przyjmuje się, że wydarzenia, w których pojawia się Koźle, miały miejsce około 1106 i 1108 r. — Anonim tzw. Gall: *Kronika polska. Xsięga II*. Oprac. M. Plezia. Wrocław 1989, s. 107, 115.

⁸ N. Mika: *Dzieje ziemi...*, s. 29; B. Kłoch: *Miedzy wyobrażeniem a rzeczywistością. Rozważania nad powstawaniem zrębów lokalnych struktur parafialnych biskupstwa wrocławskiego na jego południowych rubieżach do czasów utworzenia archidiakonatu opolskiego około 1230 roku*. W: *Księstwa opolskie i raciborskie. Terytoria — struktury — elity — dziedzictwo*. Red. B. Czechowicz. Opole 2015, s. 36—37.

⁹ J. Tyszkiewicz: *Uwagi o ustalaniu się granicy między Morawami a Śląskiem (IX—XIII wiek)*. W: „Śląskie Prace Prahistoryczne”. T. 2: *Śląsk Górny i Opawski w dobie wczesnego średniowiecza / Oberschlesien und Troppauer Schlesien in der frühmittelalterlichen Stammeszeit*. Katowice 1991, s. 41—42.

biskupstwa wrocławskiego wspomina ośrodki grodowe, ale dla południowego obszaru diecezji wymienia precyzyjnie tylko Cieszyn, niemniej zanotowano także informacje o terenach w okolicy Koźla (*circuitio iuxta Cozli*) i nieodległej rzeczki Dramy¹⁰. Wspomnieć należy pogląd Sławomira Moździocha, który postawił opatrzone znakiem zapytania przypuszczenie, że w bulli z 1155 roku pod nazwą „Gradice Golensicezke” mogły się ukrywać gołęszyckie grody — czyli Racibórz i Koźle¹¹. Jednak, co istotne, bez względu na to, jaki jest kontekst przekazu, powyższy zapis bulli nie daje jasnego sygnału na temat ewentualnych struktur kościelnych czy chociażby istnienia niewielkich kościołów. Szukanie w ówczesnych grodach: kozielskim, raciborskim czy nawet opolskim, siedzib najstarszych grodowych placówek kościelnych napotyka spore utrudnienia¹². Pewnym wyjątkiem zdaje się najlepiej uchwycony w bulli gród w Cieszynie, co wzmacnia zachowane dziedzictwo materialne. Jest tak dzięki do dziś zachowanej i zrekonstruowanej rotundzie św. Mikołaja, niestety „obciążonej” pewnymi rozbieżnościami co do datacji jej początków (pomiędzy połową XI a początkiem XII wieku, choć nawet pojawiały się głosy o nieco późniejszej genezie) i trudnych do jednoznacznego rozstrzygnięcia pierwotnych uprawnień (kaplica czy kościół grodowy z bliżej nieokreślonymi, ale już pewnymi uprawnieniami duszpasterskimi)¹³. Wszakże jej istnienie w źródłach

¹⁰ W. Korta: *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 58—59; K. Dola: *Struktury kościelne w księstwie opolsko-raciborskim do połowy XIII wieku*. W: *Sacra Silentii provincia. 800 lat dziedzicznego księstwa opolskiego (1202—2002)*. Red. A. Pobóg-Lenartowicz. Opole 2003, s. 107—108; J. Rajman: *Pogranicze śląsko-malopolskie...*, s. 56—57; ostatnio również pisał na ten temat: G. Labuda: *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej*. Poznań 2012, s. 227—228; J. Tyszkiewicz: *Uwagi o ustalaniu się granicy...*, s. 40; o roli Koźla: I. Panic: „*Item in Cula sunt XL mansi, de quibus...*”. *Uwagi na temat kategorii osad wymienionych w „Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis”*. W: „*Wiek Stary i Nowy*”. T. 3. Red. I. Panic, M.W. Wanatowicz. Katowice 2003, s. 46.

¹¹ S. Moździoch: *Dzieje ziemi opolsko-raciborskiej w średniowieczu z punktu widzenia archeologa*. W: *Sacra Silentii provincia...*, s. 16.

¹² Na ten temat: B. Kłoch: *Miedzy wyobrażeniem a rzeczywistością...*, s. 31—59; niewątpliwie może zmienić się spojrzenie na rolę Opola w XI w. w obrębie najstarszych struktur Kościoła wrocławskiego, mając na uwadze efekty badań archeologicznych przy kościele Matki Boskiej Bolesnej i św. Wojciecha na tzw. Górcie, które zdają się świadczyć o istnieniu chrześcijańskiego cmentarzyska z XI—XII w. (C. Buśko, J. Niegoda: *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne w kaplicy św. Wojciecha w Opolu*. W: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001—2002*. Katowice 2004, s. 163—165), oraz perspektywę najnowszych badań Przemysław Urbańczyka (*Zanim Polska została Polską*. Toruń 2015, s. 185—189).

¹³ Z. Świechowski: *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa 2000, s. 48; E. Chojecka: *Sztuka i kultura artystyczna wieków średnich*. W: *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*. Red. E. Chojecka. Katowice 2004, s. 28; T. Rodzińska-Choraży: *Zespoły rezydencjonalne na ziemiach polskich do połowy wieku XII*. Kraków 2009, s. 81, 115; D.A. Sikorski: *Wczesnopiastowska architektura...*, s. 178—179; B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 17.

pisanych opiera się dopiero na dwóch trzynastowiecznych wzmiankach, dość obfitych w przesłanki faktograficzne, ale jednak odwołujących się do okresu pomiędzy schyłkiem XII a schyłkiem XIII wieku¹⁴. Najnowsze ustalenia, które są wynikiem niedawnych badań archeologiczno-architektonicznych, jak i inne współczesne badania dotyczące obiektu rotundy, muszą skłaniać do kolejnych korekt i nowych interpretacji¹⁵. Drugim przypadkiem może być ośrodek grodowy w Toszku z najwcześniejszą świątynią św. Piotra, której funkcjonowanie wpisuje się w przedział pomiędzy 2. poł. XII stulecia a 2. poł. XIII wieku¹⁶.

Względnie blisko położone ośrodki grodowe w Koźlu i Raciborzu prezentują zupełnie inny stan badań. Racibórz, prócz przypuszczeń na bazie niejasnych dowodów pochodzących z badań archeologicznych, ma bardzo wątplą podbudowę źródłową funkcjonowania najstarszego kościoła grodowego¹⁷. W przypadku interesującego nas Koźla, wzmiankowanego u Galla Anonima na początku XII wieku¹⁸, funkcjonowanie najstarszej świątyni, hipotetycznie

¹⁴ B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 17—23; kościół św. Mikołaja w Cieszynie wymaga nowych badań w kontekście m.in. dawnej hipotezy znanej np. z tekstu Antona Petera (*Geschichte der Stadt Teschen*. Teschen 1888, s. 90—92) o wczesnym pochodzeniu świątyni św. Mikołaja i świątyni parafii miejskiej oraz nowej, dotyczącej recepcji kultu św. Mikołaja w monarchii wczesnopiastowskiej, por. G. Pac: *Kobiety w dynastii Piastów. Rola społeczna piastowskich żon i córek do połowy XII wieku — studium porównawcze*. Toruń 2013, s. 202—236. O dyskusji na temat genezy kościoła św. Mikołaja w Cieszynie: B. Kłoch: *Między wyobrażeniem a rzeczywistością...*, s. 37—40.

¹⁵ T. Rodzińska-Choraży, Z. Jargosz-Zarzycka: *Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie — prace badawcze w 2013 roku*. W: *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie 13—15 listopada 2013 roku*. Red. T. Janiak, D. Stryniak. Gnieźno 2014, s. 40—43; B. Kłoch: *Między wyobrażeniem a rzeczywistością...*, s. 38—40.

¹⁶ Por. B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 26. Tam również dalsza literatura.

¹⁷ Tamże, s. 24—25; obszernie na ten temat, niemniej z podobną konkluzją: N. Mika: *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa — dzielnicowy władca Polski (ok. 1142—1211)*. Kraków 2010, s. 163.

¹⁸ W 1108 r. wojskom Bolesława III udało się zdobyć raciborski gród: Galli Anonimy: *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*. Wyd. K. Maleczyński. W: MPHn, T. 2, s. 115—116; L. Tyszkiewicz: *Die slawische Burgenorganisation und ihre Umgestaltung in das mittelalterliche Kastellensystem Oberschlesiens*. In: *Stadtgeschichte Oberschlesiens. Studien zur städtischen Entwicklung und Kultur einer ostmitteleuropäischen Region vom Mittelalter bis zum Vorabend der Industrialisierung*. Hrsg. Th. Wünsch. Berlin 1995, s. 20—21; Jerzy Szydlowski (*Początki urbanizacji na Górnym Śląsku*. W: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. Red. Z. Kurnatowska. T. 2. Wrocław 1996, s. 107), omawiając początki urbanizacji ziem górnośląskich, pomija kwestię początków tego procesu w Koźlu, argumentując to brakiem źródeł, w tym archeologicznych. Tym samym niknie z pola jego zainteresowania problem funkcjonowania w Koźlu najstarszej świątyni (J. Szydlowski: *Die Frühzeit der ober-schlesischen Stadtsiedlung*. In: *Stadtgeschichte Oberschlesiens...*, s. 33—34). Podobne wnioski o stanie badań wymienia: P. Boroń: *Plemienne uwarunkowania powstania terytorium*

z nim związanej, opiera się na wątych podstawach źródłowych. Warto jednak podkreślić, że przyjmuje się udokumentowane funkcjonowanie kasztelanii kozielskiej już od połowy XII wieku, dalej w XIII stuleciu (lata: 1155, 1222 i później)¹⁹. Według Tadeusza Lalika opis grodów z bulli z 1155 roku najpewniej opierał się na starszym spisie, pochodzącym z czasów Bolesława Chrobrego²⁰. To przypuszczenie pozwalałoby sytuować najstarszą kozielską budowlę sakralną wśród świątyń pod opieką pierwszych Piastów.

Niemniej główną słabością hipotezy pozostaje to, że bazujemy na bardzo późnej wzmiance — pochodzącej dopiero z 1239 roku. Wymieniony wówczas w liście świadków dokumentu księcia opolsko-raciborskiego Mieszka II Otyłego *Hivalo canonicus de Qvosle* to postać będąca podstawą tworzenia hipotez o początkach organizacji parafialnej Koźła, a w znacznej mierze życia chrześcijańskiego na terenie kasztelanii kozielskiej²¹. Przy czym tytułowanie *Hivalo* kanonikiem utrudnia przypisanie mu funkcji związanych z duszpasterstwem o charakterze parafialnym²². Niemniej Augustyn Weltzel, uwzględniając w swym wykazie także późniejszą wzmiankę o *Konradzie*, kapelanie Kazimierza, księcia bytomskiego, datowaną na 1283 rok, wyznaczył obu rolę duchownych (kapelanów) obsługujących najstarszą kaplicę kozielską (o ile wcześniej *Hivalo* mógł to czynić przy Mieszku II Otyłym?)²³. Edmund Michael wiązał postać kanonika *Hivalo* z kaplicą grodową, idąc tropem H. Neulinga, ale pomijając wspomnianego kapelana *Konrada*²⁴. Dla B. Panzrama, jednego z największych znawców problematyki sieci parafialnej w biskupstwie wrocławskim, wzmianka o duchownym z 1239 roku jednoznacznie wyznaczała próg (wczesny okres) egzystencji kościoła parafialnego w Koźlu²⁵. Na podsta-

diecezji wrocławskiej (komunikat). W: *Tysiąclecie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*. Red. A. Barciak. Katowice 2000, s. 50.

¹⁹ O kasztelanii kozielskiej szczegółowiej: J. Rajman: *Kasztelanie górnośląskie w XIII stuleciu. Z problematyki elity władzy i tzw. terytorialności grodów kasztelańskich*. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. T. 21. Katowice 1996, s. 29—30; L. Tyszkiewicz: *Die slawische Burgenorganisation und ihre...*, s. 21.

²⁰ T. Lalik: *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*. „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1967, T. 5, s. 19.

²¹ SUB, T. 2, nr 165.

²² Tytułatura — kanonika — nie funkcjonuje wśród określeń duchowieństwa parafialnego: E. Wiśniowski: *Parafie w średniowiecznej Polsce...*, s. 57—58.

²³ A. Weltzel: *Geschichte der Stadt, Herrschaft und Festung Cosel*. Berlin 1866, s. 426—427; SUB, T. 2, nr 165.

²⁴ E. Michael: *Die schlesische Kirche...*, s. 146—147; H. Neuling: *Schlesiens Kirchor-te...*, s. 135—136.

²⁵ Wśród ośrodków kościelnych średniowiecznej diecezji wrocławskiej autor umieścił wzmiankę z 1239 r. jako odnoszącą się do Koźła (z opisem, że kościół — parafia powstała przed tą datą): B. Panzram: *Geschichtliche Grundlagen...*, s. 93. W powojennym artykule potwierdził swoją opinię: Tenże: *Der Einfluss der deutschen Besiedlung...*, s. 14; por. także: W. Kuhn: *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert vor allem*

wie przedstawionego opisu widać pewne rozbieżności co do roli jednej notki i jej bohatera.

Nie ulega wątpliwości, że owa wzmianka rodzi pytanie: czy istnieje interpretacja jak najbardziej zbliżona do stanu faktycznego? Wspomniane konstrukcje mają silne umocowanie w przeświadczeniu badaczy o wręcz konieczności funkcjonowania takowego obiektu (kaplicy) oraz jego duchowieństwa dla grodu kozielskiego. Osadzenie kanonika *Hivalo* oraz kapelana *Konrada* w realnej przestrzeni trzynastowiecznego Koźła, choć dyskusyjne, pozwala zarysować hipotezę wypełniającą pustkę w opisie lokalnych pierwocin chrześcijaństwa.

Nie są to jedyne interpretacje wzmianki z 1239 roku. Ponad dekadę temu wspomniany już wcześniej J. Rajman wyraził inny pogląd na temat postaci pierwszego kozielskiego duchownego. Wskazał, że *Hivalo* mógł być związany z kościołem w Starym Koźlu, rozumianym jako najstarszy kompleks osadniczy czasów wczesnopiastowskich²⁶. O ile pierwszy człon tego toponimu może budzić ufność, gdyż teoretycznie dotyka stosunkowo dawnego osadnictwa, w którym pierwotne struktury kościelne mogły zaistnieć, to inne przykłady z obszaru Górnego Śląska nieco hamują tak zdecydowaną tezę. Przykładowo: Stare Olesno, Stare Gliwice, Stare Miasto (Biała), Stare Bielsko i Stare Miasto (Frysztat) nie potwierdzają, by były najwcześniejszymi ośrodkami parafialnymi, choć w niektórych są potwierdzone dawne kościoły²⁷. Starowiejski kościół św. Mikołaja, koło Raciborza, jest zdecydowanie najstarszą świątynią z tej grupy, a uznawaną za parafialną, dla okolic Raciborza i zapewne jednym ze starszych, ale raczej trzynastowiecznym, był kościół w Starym Bielsku²⁸. Należy jeszcze zaznaczyć, że o ile świątynie istniały we wspomnianych miejscowościach, o tyle nie mamy pewności, że funkcjonowały jako kościoły grodowe, jak proponuje wspomniany badacz w przypadku kościoła w Starym Koźlu.

Pojawia się w tym miejscu jeszcze kwestia kozielskiej świątyni pw. św. Mikołaja, związanej od XV wieku z miejskim szpitalem²⁹. Budowlę wzniesiono przed miejskimi murami, za bramą raciborską. Czy można ten obiekt

gegenüber Kirche und Adel (2. Fortsetzung). „Archiv für schlesische Kirchengeschichte“ 1973, Bd. 31, s. 10.

²⁶ J. Rajman: *Dzieje Koźła...*, s. 23.

²⁷ J. Bakala: *Staré Město a založení Fryštátu*. „Časopis Slezského Muzea. Acta Musei Silesiae“ 1976, 25, s. 36; I. Panic: *Kilka nieznanych nazw terenowych dawnego Śląska Cieszyńskiego*. „Pamiętnik Cieszyński” 1994, T. 9, s. 47–48; bardziej niejasny pozostaje stan prawny kościoła św. Stanisława w Starym Bielsku: B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 160–161, 225–226.

²⁸ B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 28–29; na temat kultu św. Mikołaja najnowsze opracowanie: K. Blaschke, U.U. Jäschke: *Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Europa. Vor der Kaufmannssiedlung zur Stadt*. Berlin 2013, s. 180, 190.

²⁹ A. Weltzel: *Geschichte der Stadt...*, s. 463–464; H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte...*, s. 135–136.

wpasować w zupełnie inne, starsze realia XII wieku jak w przypadku kościoła św. Mikołaja w Raciborzu? Wywód Zyty Zarzyckiej poświęcony kozielskim kościołom zdaje się temu przeczyć³⁰. Niemniej przykład podobnej świątyni w Głogówku (hipoteza przedstawiona przez Ralphi M. Wrobla)³¹ skłania do szukania pewnej analogii: czy i tu, w Koźlu, świątynia św. Mikołaja mogła być kościołem osady przed ustanowieniem lokacyjnego miasta i nowej miejskiej parafii, jak zapewne możemy przypuszczać w przypadku Raciborza³²? Pytanie pozostaje w kręgu hipotez, niemniej w szerszej perspektywie problem funkcjonowania i genezy świątyń pw. św. Mikołaja, biskupa Myry, w średniowiecznej diecezji wrocławskiej wymaga bardziej szczegółowych badań, chociażby w świetle najnowszej monografii autorstwa duetu badawczego: Karlheinz Blaschke oraz Uwe Ulrich Jäschke³³. Prócz ożywczej koncepcji Jerzego Rajmana współcześnie zapis z 1239 roku interpretowano także jako możliwy do przyjęcia początek fundacji kościoła parafialnego św. Zygmunta, co sygnalizował B. Panzram. Stanowisko takie zajął Jerzy Horwat, choć w dalszej części swego wyводу wskazywał, że dopiero za rządów Władysława I opolskiego joannici mieli wznieść parafialny kościół w Koźlu³⁴. Wydaje się, że problem wzmianki o kanoniku kozielskim i jego ewentualnych związkach z początkami parafii kozielskiej jest trudny do rozstrzygnięcia już chociażby z racji wyjątkowego i jednorazowego użycia takiej tytulatury w połączeniu z nazwą utożsamianą z Koźlem, przy braku wzmianki o kaplicy w Koźlu. Choć nie jest to mocny argument, to jednak zwrócić należy uwagę, że nie licząc wiązania w badaniach A. Weltzla wspomnianych kapelanów z kaplicą grodową, brakuje późniejszej tradycji mówiącej o najdawniejszym kozielskim kościele sięgającym czasów wczesnego średniowiecza.

Przypadek Koźla oraz wielu innych znaczących ośrodków osadniczych w rodzącym się księstwie opolsko-raciborskim sugeruje, że po schyłek XII wieku obszar ten nie posiadał (lub były one nieliczne) ośrodków życia religijnego. Można wręcz przyjąć, że znaczne połacie terytorium nie posiadały żadnych ośrodków życia kościelnego. Niemniej kolejna bulla papieska — z 1245 roku — w której pojawia się Koźle, może być pośrednio dowodem, że stan ten

³⁰ Z. Zarzycka: *Historia kozielskich świątyń*. „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 1999, T. 6, s. 18—19.

³¹ R.M. Wrobel: *Die Gründung und frühe Entwicklung der Stadt Oberglogau*. „Oberschlesisches Jahrbuch“ 2004, Bd. 20, s. 21—22.

³² Przemyślenia co do patrocinium św. Mikołaja i związków z wczesnym miastem prócz wspomnianych autorów również: H. Tukay: *Die mittelalterlichen Kirchenpatrozinien Oberschlesiens und ihre siedlungsgeschichtliche Bedeutung*. „Oberschlesisches Jahrbuch“ 1991, Bd. 7, s. 23—24.

³³ K. Blaschke, U.U. Jäschke: *Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Europa...*, s. 285—291 (indeks, który dobrze ilustruje problem badań śląskich kościołów św. Mikołaja).

³⁴ J.K. Horwat: *Księstwo bytomskie...*, s. 16.

ulegał istotnym przeobrażeniom³⁵. Choć trzeba pamiętać, że i ona wspomina tylko o grodzie, a nie o kościele w Koźlu, i trudno dostrzec jej popularność wśród badaczy, którzy chcieliby ją wiązać z początkami tamtejszej parafii³⁶. Można przyjąć, bazując na powadze treści papieskiej bulli, że Koźle w strukturach diecezji wrocławskiej przed połową XIII wieku musiało odgrywać istotną rolę i najpewniej przejawiało się to przede wszystkim funkcjonowaniem trudnej (póki co) do identyfikacji świątyni.

Wzrastająca aktywność biskupów wrocławskich, rycerstwa, a nade wszystko książąt i nowych władztw, w tym księstwa opolsko-raciborskiego, na przełomie XII i XIII wieku przyniosła dalekosiężne efekty³⁷. Prócz dynamizacji osadnictwa wiejskiego ustanowienie lokacyjnego ośrodka miejskiego w Koźlu, a wraz z nim i struktury parafialnej, obejmującej jej chrześcijańską społeczność wiernych, z duchownym jako istotnym składnikiem wspólnoty, definitywnie odmieniło sytuację³⁸.

Obecność w źródłach lokacyjnego miasta bardzo ściśle wiąże się z farami miejską i jej „początkami” obecności w źródłach pisanych. W tym samym dyplomie z 1293 roku mamy poświadczone zarówno funkcjonowanie społeczności miejskiej, jak i fakt konsekracji jej świątyni³⁹. W 2 lata później imiennie wymienia się jej plebana (*Andreas plebanus de Cozle*)⁴⁰. Z perspektywy owych przekazów i w związku z wcześniejszym brakiem informacji źródłowych początki fary kozielskiej wyznacza ów wspomniany zapis z dokumentu z 1293 roku oraz pośrednio o 6 lat starszy zapis (1287 rok) o landwójcie kozielskim (nie można wykluczyć, że przed tą datą istniała już jakaś świątynia)⁴¹. Niemniej niezwykle rzadkie, tu wręcz unikatowe, patrocinium św. Zygmunta, króla Burgundów i męczennika, nie ułatwia wyjaśnienia genezy kościoła z perspektywy jego wezwania, gdyż znane z późniejszych przekazów (XV wiek)

³⁵ J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie...*, s. 56.

³⁶ Koźle z grupy najstarszych kościołów wykluczył T. Silnicki: *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*. Warszawa 1953, s. 86—87; podobnie niedawno J. Mandziuk: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*. T. 1. Cz. 1..., s. 70. Dla J. Rajmana wzmianka o Koźlu w bulli papieskiej z 1245 r. to informacja o zasięgu diecezji i funkcjonowaniu w jej strukturach wspomnianego grodu: Tenże: *Pogranicze śląsko-małopolskie...*, s. 56.

³⁷ K. Orzechowski: *Historia ustroju Śląska 1202—1740*. Wrocław 2005, s. 21; J. Bieniaś: *Powstanie księstwa opolsko-raciborskiego jako wyraz przekształcania się Polski w dzielnicową polarchię*. W: *Sacra Silentii provincia...*, s. 37—81.

³⁸ Przykład Freiburga Bryzgowijskiego, który utworzono na bazie starszej osady w I poł. XII w., przynosi informację o tym, że sprowadzeni kupcy mieli prawo wyboru własnego kapłana, a zatem stworzono dla przyszłego miasta podwaliny wspólnoty parafialnej, zob. S. Gawlas: *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*. Warszawa 2000, s. 28.

³⁹ Dokument wystawiony we Wrocławiu 22 stycznia 1293 r. — SUB, T. 6, nr 87.

⁴⁰ Dokument wystawiony 23 grudnia 1295 r. — tamże, nr 230.

⁴¹ J. Rajman: *Dzieje Koźla...*, s. 26; K. Jońca: *Zarys dziejów...*, s. 38 (wskazuje na możliwość istnienia miasta lokacyjnego w 1286 r.).

teoretycznie może sięgać jeszcze 2. poł. XII wieku (początek kultu burgundzkiego króla w dość odległej katedrze plockiej sięgał ok. 1166 roku)⁴². Być może świątynia parafialna, ufundowana już przed 1293 rokiem, była jakoś związana z joannitami⁴³. Ze względu na nadodrzańskie położenie Koźła i bardzo sprzyjający wegetacji klimat zastanawia fakt, czy wezwania św. Zygmunta, uznawanego za patrona chorych na malarię, nie łączą z tymi uwarunkowaniami pewne związki⁴⁴? Niemniej nie ulega wątpliwości, że w sieci kościelnej przełomu XIII i XIV wieku parafia miejska (i w tym społeczność miejska) odznaczała się istotną pozycją, skoro to tu ulokowano siedzibę archiprezbitera podlegającego władzy archidiacona opolskiego⁴⁵. Zapewne także funkcjonowanie w Koźlu zamku — siedziby administracyjnej książąt bytomsko-kozielskich — w sposób szczególnie temu sprzyjało⁴⁶.

W śląskiej *Kronice* Kerna, wydanej w 1741 roku, zatem stosunkowo późno, przy krótkiej notce poświęconej Koźlu zapisano: „[...] herum ist ein gutes

⁴² W polskiej prowincji kościelnej kult św. Zygmunta jest silnie widoczny w biskupstwie plockim od czasu, gdy w 1165 r. biskup Werner podczas poselstwa do cesarza Fryderyka I Barbarossy otrzymał jego głowę, zob. M. Starnawska: *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*. Warszawa 2008, s. 74–75. Kult w Czechach potwierdzony od 1365 r. (tamże, s. 274), ślady na Śląsku, prócz Koźła, prowadzą zaś do Głogowa, gdzie przechowywano krzyż (z ok. 1449 r.) — dziś zaginiony — prawdopodobnie także z wyobrażeniem św. Zygmunta (tamże, s. 239); Andrzej Rojewski (*Zarys dziejów kultu liturgicznego św. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim*. W: „Studia z Dziejów Liturgii w Polsce”. T. 2. Lublin 1976, s. 385) pisze, za Hermanem Neulingiem, że wezwanie św. Zygmunta w Koźlu pochodzi dopiero z 1449 r.; H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld...*, s. 196–197; B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 55–56. Brak postaci św. Zygmunta w śląskich kalendarzach liturgicznych: E. Mateja: *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*. Opole 2006.

⁴³ J. Rajman: *Dzieje Koźła...*, s. 29. Roman Stelmach związki parafii kozielskiej z joannitami datuje od końca XIII w. (od 1293 r.): Tenże: *Źródła do dziejów joannitów na ziemi opolskiej*. W: *Sacrum i profanum. Klasztory i miasta w rzeczywistości Górnego Śląska w średniowieczu*. Red. E. Bimler-Mackiewicz. Rybnik 2003, s. 122; tenże autor potwierdził swój pogląd w tym samym tekście powtórnie opublikowanym w 2005 r.: *Źródła do dziejów joannitów na ziemi opolskiej*. „Zeszyty Gliwickie” 2005, T. 32, s. 59; podobnie M. Starnawska: *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*. Warszawa 1999 (wyd. II — 2006), s. 45–46; również por.: R. Heß: *Joannici na Śląsku w średniowieczu*. Kraków 2007, s. 177, 486–487; B. Kloch: *Udział zakonów w kształtowaniu struktur parafialnych biskupstwa wrocławskiego w XIII wieku w świetle ówczesnych zapisek źródłowych (przyczynek do badań nad średniowieczną siecią parafialną na Śląsku)*. W: *Zrozumieć Śląsk*. Red. D. Keller, B. Kloch. Rybnik 2012, s. 295.

⁴⁴ W. Drobek: *Położenie oraz środowisko geograficzne Kędzierzyna-Koźła*. W: *Kędzierzyn-Koźle...*, s. 1; na temat patronatu św. Zygmunta: U. Janicka-Krzywdą: *Patron — atrybut — symbol*. Poznań 1993, s. 86.

⁴⁵ B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 55–57.

⁴⁶ J. Rajman: *Dzieje Koźła...*, s. 38–39; I. Kowal: *Zabytki sztuki i kultury materialnej miasta Kędzierzyna-Koźła*. W: *Kędzierzyn-Koźle...*, s. 314–316.

Korn — Land [...]”⁴⁷, co jednoznacznie klasuje krainę kozielską wśród obszarów o dobrych warunkach do uprawy zbóż. Mimo że opis jest nowożytny, musiał mieć swoje przełożenie również na wcześniejsze stulecia, sięgając ponad 500 lat wstecz. Wówczas pojawiła się osada zwana Gościęcín (*Kostenthal*)⁴⁸. Jako donacja na rzecz lubiąskich cystersów związana została z ich placówką w nieodległym Kazimierzu, siedzibie cysterskiej parafii (1221 rok)⁴⁹. W 4 lata później, późną jesienią 1225 roku, pojawił się dyplom potwierdzający sprowadzenie niemieckich kolonistów, a zarazem rozpoczęcie procesu kolonizacji na prawie niemieckim⁵⁰. Niestety nic nie wiadomo na temat kościoła dla tej wspólnoty. Można sądzić, że wówczas nieodległy Kazimierz mógł spełniać posługę duszpasterską dla liczniejszej słowiańskiej i niemieckiej ludności⁵¹. Niemniej wzmianka na temat kościoła w Gościęcinie dopiero w ok. 80 lat później nie oznacza tak późnej fundacji⁵². Trzeba zaznaczyć, że lokacja i sprowadzenie osadników niemieckich zapewne miały istotny wpływ na powstanie świątyni oraz parafii, ale jeżeli nie doszło do tego jeszcze w latach 20., krótko po lokacji, to zapewne przejęcie wsi przez biskupów wrocławskich w 1235 roku mogło ten proces przyspieszyć⁵³. Patrocinium maryjne, jakie posiadał tamtejszy kościół, niewątpliwie może być symbolem silnych związków z okresem kolonizacji i ówczesnymi właścicielami wsi — lubiąskimi cystersami⁵⁴.

⁴⁷ *Schlesische Kern-Chronicke Oder Kurze jedoch gründliche Geographisch-Historisch-und Politische Nachricht von Herzogtum Schlesien*. Nürnberg 1741, s. 28.

⁴⁸ W. Urban: *Rzymsko-katolicka parafia w Gościęcinie na Opolszczyźnie i jej duszpasterstwo*. „Nasza Przyszłość” 1959, T. 9, s. 249—255.

⁴⁹ Wieś w 1221 r. trafiła w ręce cystersów z Lubiąża (tamże, s. 250). Problematykę poświęconą funkcjonowaniu okręgu dziesięcinnego (może również odzwierciedlającego wczesne stosunki parafialne) kościoła w Kazimierzu niedawno podejmowali Jerzy Rajman (*Jarosław/Kazimierz i Woszczyce — pierwsze nieudane fundacje cysterskie w księstwie opolsko-raciborskim (koniec XII i pierwsza poł. XIII wieku)*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1998, T. 53, nr 1, s. 8 i nast.) i Antoni Barciak (*Jarosław — Kazimierz, pierwsza nieudana fundacja cysterska na Górnym Śląsku*. „Nasza Przyszłość” 1994, T. 83, s. 194—195), na ten temat zob. B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 38, 41. O nadaniu także: W.P. Königshaus: *Die Zisterzienserabtei Leubus in Schlesien von ihrer Gründung bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*. Wiesbaden 2004, s. 41—42.

⁵⁰ KDSil, T. 3, nr 308; Waclaw Korta (*Rozwój wielkiej własności feudalnej...*, s. 159) wskazuje, że lokacja nastąpiła nieco wcześniej. Wincenty Urban (*Rzymsko-katolicka parafia...*, s. 251, 255) podaje, że rozpoczęła się z wystawieniem dokumentu 29 listopada 1225 r. Por. A. Pobóg-Lenartowicz: *Rozwój akcji osadniczej w księstwie opolsko-raciborskim w I połowie XIII wieku*. W: *Sacra Silentii provincia...*, s. 152—153.

⁵¹ B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 41, 131; Wincenty Urban (*Rzymsko-katolicka parafia...*, s. 259) przypuszczał, że parafia powstała w momencie osadzenia gości w 1225 r.

⁵² CDSil, T. 14, s. 93.

⁵³ SUB, T. 2, nr 103; W. Urban: *Rzymsko-katolicka parafia...*, s. 252; A. Barciak: *Pośiadłości biskupów wrocławskich w księstwie opolskim do początków XIV w. Przykład Ujazdu*. W: *Tysiącletnie dziedzictwo...*, s. 69.

⁵⁴ H. Tukay: *Die mittelalterlichen Kirchenpatrozinien...*, s. 21.

Ostatecznie odrębność parafialna wsi musiała zostać ustanowiona niewiele lat po osadzeniu gości. Znane źródło, jakim jest *Registrum Wyasdense* (powstałe ok. 1300—1306 roku) jako część księgi uposażeń Kościoła wrocławskiego⁵⁵, wspomina o 2 łanach, które przeznaczono na utrzymanie plebana w Gościęcinie, co być może jest echem wydzielenia na etapie lokacji uposażenia na rzecz odrębnej wspólnoty. Warto dodać, że wspomniany rejestr biskupi wymienia także dochody dla kościoła w Twardawie, przyznane z gruntów wsi Rozkochów, który być może jest również fundacją głęboko osadzoną w XIII stuleciu⁵⁶. Zapewne także i te łany są świadectwem relacji łączących powstanie tej parafii i wydzielenie dlań majątku z procesem kolonizacji. Jeśli chodzi o parafię w Gościęcinie, to pozostaje nierozstrzygnięta kwestia wspólnego, a w części odrębnego nauczania prawd wiary w średniowieczu dla osadników niemieckich i ludności posługującej się językiem polskim. W XVII i XVIII wieku nadmienia się istnienie, zapewne znacznie starszej, kaplicy (polskiej) służącej tej ostatniej grupie⁵⁷. Jednakże trudno dziś dociekać, jak daleko wstecz da się osadzić działalność wspomnianej kaplicy i jak jej funkcjonowanie przekładało się na relacje panujące w obrębie tej społeczności wiejskiej.

Przykład Gościęcina nie mówi jednak o złożoności budowy sieci kościelnej w 1. poł. XIII stulecia. Wbrew wzmiance o tej wspólnocie znamy przykłady świątyń o nieco starszej proveniencji, których fundacje mogły mieć inne podłoże. Sławików i Maciowakrze, czyli *Krzaki Macieja*, przekształcone później przez niemieckich kolonistów w *Mathiskirche* (Kościół Macieja) dzięki związaniu nazwy wsi z kościołem parafialnym, to dwie specyficzne wspólnoty kościelne, gdyż obie powstały najpewniej w nieodległym od siebie czasie⁵⁸. W pierwszej z nich (Sławikowie) poświęcenia kościoła dokonano na pewno w 1223 roku, gdy wrocławski biskup Wawrzyniec przybył do włości komesa Wernera, a przy tej okazji potwierdził w tym samym dyplomie z roku 1223 nadanie dziesięcin z kilku wsi dla już istniejącego kościoła w Maciowakrze,

⁵⁵ J. Bakala: *Registrum Wyasdense — Otázka datace*. „Časopis Slezkého Muzea. Acta Musei Silesiae“ 1989, Serie B, 38, s. 223.

⁵⁶ CDSil, T. 14, s. 106.

⁵⁷ *Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-archiven zu Breslau*. Bd. 2: *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln*. Erster Teil. Ed. J. Jungnitz. Breslau 1904 (dalej: VDB-AOp.), s. 169; W. Urban: *Rzymsko-katolicka parafia...*, s. 271—272.

⁵⁸ CDSil, T. 2, nr I, s. 1; B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 36; nieco niespójną genezę nazwy podaje Heinrich Adamy: *Die schlesischen Ortsnamen ihre Entstehung und Bedeutung. Ein Bild aus der Vorzeit*. Breslau 1888, s. 95 (w tłumaczeniu na język polski: „Wieś św. Mateusza”?); inaczej: H. Borek: *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*. Opole 1988, s. 143; zmiany w zapisie i rozumieniu nazwy wsi Maciowakrze doskonale ilustrują wzmianki w dokumentach od końca XIII w.: CDSil, T. 2, nr XXIV, s. 20 (Maceykirch — 1296 r.), nr XXV, s. 21 (Maceyochirch — 1296 r.), nr XXVII, s. 23 (Matheiovkers — 1303 r.), nr LVI, s. 57 (Matiskirche — 1443 r.). Kościół w Maciowakrze nosił wezwanie św. Floriana — H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld...*, s. 58—59.

który z kolei był fundacją komesa Andrzeja⁵⁹. Tym wczesnym dokumentem kasztelania kozielska jako pierwsza na obszarze ówczesnego księstwa opolsko-raciborskiego potwierdziła źródłowo udział rycerstwa w fundacji kościołów. Warto uzupełnić, że wspomniany Werner był bratem Sieciecha Konratowica, krzyżowca, co zapewne nie pozostało bez związku z fundacją⁶⁰. Natomiast fakt, że w akcję był mocno zaangażowany biskup wrocławski, pozwala sądzić, że jego jurysdykcja i prawa parafialne były przypisane do obu wspomnianych rycerskich fundacji. Bez względu na komplikacje ze szczegółowym datowaniem drugiego z kościołów (w Maciowakrze) — o ile wcześniej niż w 1223 roku dokonano jego wybudowania i poświęcenia — obie świątynie stały się znaczącym zaczynem sieci parafii na obrzeżach terytorium kozielskiego i lokalnymi centrami duszpasterskimi w obszarze rycerskich włości⁶¹.

Ze względu na położenie Maciowakrza oraz wsi Maków, gdzie także w tym czasie wzniesiono pierwszy kościół (późniejszy archiprezbiterat raciborski)⁶², trzeba wziąć pod uwagę nie tylko czynnik dewocyjny fundatorów — rycerstwa księstwa opolsko-raciborskiego, ale również utrwalenie zwierzchnictwa na pograniczu z diecezją ołuniecką, a ta była tuż za nieodległą rzeczką Psiną⁶³. Stosunki z prężnym biskupstwem morawskim w tym czasie były raczej napięte, a ekspansywna działalność nowego, coraz silniejszego Królestwa Czeskiego (od 1198 roku)⁶⁴ wymuszała na Kościele wrocławskim i księżętach śląskich (tu: Kazimierzu, księciu opolsko-raciborskim) podjęcie skonsolidowanych działań (wspierania i może nacisków) na polu umacniania więzi terytorialnych młodego państwa młodszej linii Piastów śląskich, a zarazem prze-

⁵⁹ SUB, T. 1/2, nr 240; M. Cetwiński: *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Pochodzenie — gospodarka — polityka*. Wrocław 1980, s. 202—203; August Potthast (*Geschichte der ehemaligen Cistercienserabtei Rauden in Oberschlesien*. Leobschütz 1858, s. 161) ufundowanie pierwszego kościoła w Sławikowie datował bez podania źródła już na 1100 r.

⁶⁰ M. Cetwiński: *Rycerstwo śląskie...*, s. 201—204; M. Gładysz: *Zapomniani Krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII—XIII wieku*. Warszawa 2004, s. 167—168. Kościół w Sławikowie pierwotnie zapewne miał tylko za patrona św. Jerzego, do którego dodano z czasem św. Wojciecha (opiekun rycerzy, co wiązać się może z ruchem krucjatowym), por. E. Wólkiewicz: *Jak powstała legenda? Rola konwentu dominikanów opolskich w rozwoju kultu świętego Wojciecha*. W: *Opolskie drogi świętego Wojciecha*. Red. A. Pobóg-Lenartowicz. Opole 1997, s. 77, przyp. 94.

⁶¹ M. Cetwiński: *Rycerstwo śląskie...*, s. 202—203.

⁶² SUB, T. 1/2, nr 234.

⁶³ Na ten temat: J. Tyszkiewicz: *Uwagi o ustalaniu się granicy...*, s. 42—43; A. Barciak: *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*. Katowice 1992, s. 60—65; N. Mika: *Dzieje ziemi...*, s. 30—32; Tenże: *Przebieg śląsko-morawskiej granicy na przestrzeni wieków*. W: *Jedność małych ojczyzn jednością Unii Europejskiej*. Racibórz—Krzyżanowice 2004, s. 9—14.

⁶⁴ J. Žemlička: *Počátky Čech Královských 1198—1253. Proměna státu a společnosti*. Praha 2002, s. 153—194.

szczępienia wzorców chrześcijańskiej pobożności⁶⁵. Zapewne wiąże się z tym fakt przekazania patronatu nad kościołem w Maciowakrzu, a potem włączenia go do majątku klasztornego, co potwierdza zapis dokumentu z roku 1264 na rzecz cystersów z Rud⁶⁶. To kolejny moment pozwalający obserwować umocnione, trwałe wspólnoty, które mogły stać się elementem pobożnego nadania.

Tu nasuwa się dygresja. Z jednej strony ówczesne przemiany osadnicze, kulturowe i gospodarcze na pograniczu z państwem czeskim — tu: morawskimi ziemiami — a z drugiej strony wzrost pozycji domu książęcego, jak również lokalnego rycerstwa i aktywności biskupstwa, po raz pierwszy na obszarach południowych Śląska (księstwo opolsko-raciborskie) dały tak daleko idące zmiany. Natomiast wcześniej (początki 2. poł. XII wieku), przy braku własnych książąt i elity rycerskiej tego obszaru, praktycznie nic nie możemy powiedzieć o takich działaniach, a dla Śląska (opierając się w części na tradycji) jedynie przypadek Włostowiców, a szczególnie komesa Piotra, stanowić może chlubny wyjątek⁶⁷.

Pojawiające się już w 1. poł. XIII wieku przesłanki do umocnienia sieci kościelnej pogranicza, rozwój chrześcijańskich wzorców życia, m.in. wśród rycerstwa, oraz postępująca kolonizacja na prawie niemieckim musiały w ciągu następnych dekad przyczynić się do szybkiej intensyfikacji nowych fundacji i wzrostu potrzeb. Te czynniki wraz z lokacją miasta Koźle można uznać za główne przesłanki zmierzające do ukształtowania sieci parafialnej okolic. Proces ten w przestrzeni osadnictwa wiejskiego mógł przybrać na sile ok. połowy XIII stulecia, a na pewno w następnych dekadach. Najpewniej w Grzędzinie (co najmniej dekadę lub dwie przed 1264 rokiem), znów na linii granicznej diecezji, oraz niewykluczone, że w Starym Koźlu, może już ok. połowy XIII

⁶⁵ O zagadnieniu organizacji parafialnej w Czechach m.in.: I. Štefan, L. Varadzin: *Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie*. W: *Kościół w monarchiach Przemyślidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21—24 września 2006 roku*. Red. J. Dobosz. Poznań 2009, s. 49—71; por. także B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 20 (tam dalsza literatura).

⁶⁶ A. Barciak: *Klasztor cystersów w Rudach. Zarys dziejów*. W: *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992—1995*. Red. L. Kajzer. Katowice 2001, s. 27. I. Panic, idąc za poglądem Stanisława Rybandta, przyjął wcześnie przekazanie cystersom prawa patronatu nad kościołem w Maciowakrzu. Tenże: *Jeszcze o pierwotnym uposażeniu klasztoru cystersów w Rudach Raciborskich*. „Ziemia Śląska” 1993, T. 3, s. 130—131.

⁶⁷ Por. cenne dawne opracowanie Richarda Roepella: *Dzieje Polski do XIV stulecia*. Przeł. K. Przyborowski. Poznań 2005, s. 182; W. Korta: *Rozwój wielkiej własności feudalnej...*, s. 21—26; K. Skwierczyński: *Fundacje możnowładcze w Polsce XI i XII wieku. Moźni i ich fundacje jako problem badawczy*. W: *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*. T. 1: *Struktury kościelno-publiczne*. Red. H. Manikowska, W. Brojer. Warszawa 2008, s. 78—79; niezwykle intrygujące są nowe wyniki prac na Ślęży w kwestii kościołów przypisywanych komesowi Piotrowi w publikacji: *Ślęzańskie światy*. Red. W. Kunicki, J. Smerka. Wrocław 2013.

stulecia można ostrożnie doszukiwać się kolejnych fundacji dających podstawy pod następne wspólnoty parafialne⁶⁸. Należy odnotować, że w przypadku tego obszaru zapisy źródłowe nie odnoszą się już tylko do potwierdzenia funkcjonowania kościołów jako takich, które na bazie często mało precyzyjnej (o pojemnej znaczeniowo treści) wzmianki uznajemy za parafialne. Pojawia się termin „parafia” i takowe uprawnienia przynależne świątyniom. Wspomniany już kościół w Maciowakrzu, będący pod patronatem cystersów rudzkich, został inkorporowany do klasztornego majątku, zachowując swoje funkcje duszpasterskie gwarantowane przez biskupa wrocławskiego, a we wspomnianym dyplomie z 1264 roku pojawia się osoba ówczesnego plebana z Grzędzina⁶⁹.

Wewnętrzna misja na kozielskim terytorium nabierała właściwych rozmiarów, niemniej trudno doszukiwać się struktur późniejszego archiprezbiteratu kozielskiego przed końcem XIII stulecia w kształcie już jakiś czas temu zaproponowanym przez J. Horwata⁷⁰. Okres od połowy XIII wieku aż po początek XIV stulecia okazał się niezwykle bogaty w ślady funkcjonowania kolejnych świątyń, które zaznaczyły swoją obecność w źródłach pisanych lub stały się uchwytnie w zachowanych źródłach materialnych — budowlach albo ich detalach. Przyjąć można, że wzniesiono kościoły, a zarazem ustanowiono parafie w: Nowej Cerekwi (wzmiankowana w 1337 roku jako *Nova Ecclesia*⁷¹), Zakrzowie (1285 rok)⁷², Krzanowicach (Długomiłowice)⁷³ (ok. 1278 roku), Mo-

⁶⁸ SUB, T. 3, nr 473; E. Michael: *Die schlesische Kirche...*, s. 147 (E. Michael opatrzył znakiem zapytania swój wywód dotyczący kościoła w Grzędzinie); B. Panzram: *Der Einfluss der deutschen Besiedlung...*, s. 14—15; B. Kloch: *Najstarsze dzieje...*, s. 132. Wezwanie maryjne starokościelskiego kościoła może sugerować czasy kolonizacji: H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld...*, s. 131; Tenże: *Die mittelalterlichen Kirchenpatrozinien...*, s. 20—22. K. Dola (*Struktury kościelne w księstwie...*, s. 114) uznał parafię w Grzędzinie za jedną z tych, które powstały przed śmiercią księcia Mieszka II Otęłego w 1246 r.

⁶⁹ CDSil, T. 2, nr V, s. 7; J. Heyne: *Dokumentierte...*, s. 1024—1025; E. Michael: *Die schlesische Kirche...*, s. 147; B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 131—132, 135; Tenże: *Klasztor w Rudach a duchowieństwo diecezjalne*. W: *Klasztor cystersów w Rudach*. Red. N. Mika. Racibórz 2008, s. 30.

⁷⁰ Jego teza opierała się na prostym przełożeniu, że wymienienie wsi w *Registrum Ujazu* stanowi podstawę do doszukiwania się tam istnienia parafii, choć sam wykaz nie daje ku temu argumentów: J.K. Horwat: *Księstwo bytomskie...*, s. 165—166. Por. na ten temat cenne uwagi: I. Panic: „*Iste sunt ville circa...*”. *Z badań nad Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis*. W: „Wieki Stare i Nowe”. T. 2. Red. I. Panic, M.W. Wanatowicz. Katowice 2001, s. 62.

⁷¹ CDSil, T. 2, nr XXIX, s. 135; ks. Józef Respondek (*Polska Cerekiew. Dzieje parafii i życia religijnego*. Polska Cerekiew 1999, s. 34—35) przytacza niektóre informacje na temat sieci parafii archiprezbiteratu kozielskiego, budzące spore wątpliwości co do wiarygodności tego, jakoby w I. poł. XIV w. liczył on tylko 8 parafii.

⁷² SUB, T. 5, nr 202.

⁷³ Wieś Krzanowice (Krzanowitz) w XX w. została połączona z sąsiednią osadą Długomiłowice, zachowując jej nazwę dla całości. W jej ramach funkcjonuje dawna średniowiecz-

dzurówie (z początku XIV wieku zachował się detal architektoniczny dawnego kościoła), Łęczach (1318 rok), Miliczu i Ostrożnicy (1335—1342) oraz prawdopodobnie w Radoszowach (w XVII wieku kościół wzmiankowany jako *olim* — ‘dawny’) i w Mechnicy, wsi książęcej, którą w 1340 roku otrzymał *Stral Starszy* z Otmętu⁷⁴.

Niezwykle intrygująca zdaje się zagadka domniemanej parafii w Dzielnicy — wspominali jej istnienie H. Neuling czy B. Panzram — której funkcjonowanie podkreślono także zupełnie niedawno⁷⁵. Podstawą stanowiska wspomnianych badaczy była wzmianka w dyplomie klasztoru norbertanek czarnowąskich o Tylonie *de Dilnicza* (1336 rok), który był wiejskim plebanem, podobnie jak nieco później, być może jego krewniak, Mikołaj *de Delnicia* (1364 rok)⁷⁶. O ile Tylonowi wprost przypisywano jako parafię Dzielnicę, o tyle Mikołaj, dzięki większej precyzji zapisu dyplomu, w którym się pojawia wzmianka na jego temat, może uchodzić za czarnowąskiego plebana parafii przyklasztornej⁷⁷. Problemem pozostaje fakt, że już w późnośredniowiecznych wykazach, począwszy od 1400 roku, i w znacznie późniejszych nowożytnych Dzielnica jako parafia nie jest wymieniana, a nawet nie funkcjonuje jako filia którejś z sąsiednich wspólnot. Pewnym wyjaśnieniem problemu mogłoby być założenie, że dokonano translacji parafii i kościoła do sąsiedniej wsi Łany (osada wzmiankowana już w końcu XIII wieku), na temat której najstarszy znany

na krzanowicka parafia św. Marii Magdaleny: H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld...*, s. 124; M. Choroś, Ł. Jarczak, S. Sochacka: *Słownik nazw miejscowych Górnego Śląska (polsko-niemiecki i niemiecko-polski)*. Opole 1993, s. 57.

⁷⁴ Dokładniej na ten temat: B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 132; data 1278 r., dotycząca fundacji kościoła w Krzonowicach, pojawia się w nowożytnym sprawozdaniu wizytatora biskupiego z lat 1713—1715 — Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Zespół: Relacje z wizytacji archidiakonu opolskiego z lat 1713—1715, sygn. II b 152, fol. 198. Parafia w Radoszowach obdarzona patrocinium św. Jadwigi mogła powstać na przełomie XIII i XIV w. („[...] in honorem sanctae crucis et s. Hedwigis **olim** aedificata et consecrata [...]” — VDB-AOp., s. 167), co pozwala sądzić, że kościół z tym patrocinium mógł powstać relatywnie wcześniej — może już u schyłku XIII w.; Modzurów jako siedziba rycerska wzmiankowany jest już w 1274 r. (Stephano de Mozorow) — CDSil, T. 2, nr XV, s. 13. Hans Lutsch na podstawie detali architektonicznych datował kościół w Modzurówie na koniec XIII w. — Tenże: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, IV Der Reg. Bezirk Oppeln*. Breslau 1894, s. 291; autorzy „Katalogu Zabytków...” oceniają zachowany średniowieczny detal kościoła na około 1300 r. — „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”. T. 7: *Województwo opolskie*. Z. 13: *Powiat raciborski*. Red. J. Rejduch-Samkowa, J. Samek. Warszawa 1967, s. 25; o donacji z 1340 r.: R. Żerelik: *Najstarszy kopiarz ksiąg oleńskich i kozielsko-bytomskich*. Wrocław 2012, s. 167, nr 157.

⁷⁵ H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte...*, s. 51; B. Panzram: *Der Einfluss der deutschen Besiedlung...*, s. 25.

⁷⁶ CDSil, T. 1, nr XXXIV, s. 35; nr XLI, s. 39; B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 134.

⁷⁷ „Datum per manus Nicolai de Delnicia plebani in Domo dei supradicta in die sancti Adalberti [...]” — CDSil, T. 1, nr XLI, s. 39.

zapis jako siedziby parafii pojawia się w 1400 roku⁷⁸. Co istotne, w czasach nowożytnych wieś Dzielnica znajdowała się w granicach tej parafii⁷⁹. Niemniej bardziej szczegółowa analiza zapisu z 1336 roku, jak również zestawienie go z innymi zapisami czarnowąskimi, w których wzmiankowano duchowieństwo parafialne, wskazują, że najpewniej wspomniany Tylon pochodził z Dzielnicy i sprawował funkcję plebana w Czarnowasach⁸⁰. To zapewne także ułatwiło karierę pisarza i księdza jego krewniakowi Mikołajowi z Dzielnicy. Dzielnica zatem jawi się jako fikcyjna parafia powstała w związku z mylną interpretacją zapisu testacji dokumentu czarnowąskich premonstrantek.

Wspomniane osady wraz z kościołami w ogromnej większości pojawiają się w dość przypadkowych przekazach, a żaden nie jest wzmianką, która pozwala dokładnie określić czas konsekracji czy wzniesienia obiektu. Niemniej potwierdzenie w różnych przekazach do 1342 roku aż kilkunastu świątyn pozwala sądzić, że akcja zakładania nowych wspólnot miała już charakter zorganizowanego procesu budowy silnej sieci parafialnej. Jak wyglądały związki z kolonizacją i nowym prawem, trudno jednoznacznie określić. Grupa świątyn powstała, zanim lokacja na prawie niemieckim czy kolonizacja gości zostały ujawnione w źródłach pisanych. Wejście w obieg niemieckiego nazewnictwa miejscowego, m.in. dla wsi: Gościęcín (*Constantin*), Maciowakrze (*Mattiskirche*), Naczęsławice (*Nymandsdorff*), Reńska Wieś (*Rynensi villa*), może świadczyć o silnym albo decydującym udziale kolonistów w tych osadach⁸¹. Przytaczane wcześniej *Registrum* wspomina jako funkcjonujące w systemie łanowym wsie: Gościęcín (80 łanów), Zakrzów (60 łanów), Karchów (34 łany), Dobieszów (20 łanów), Radoszowy (17 łanów)⁸². Mimo że to tylko kilka przykładów, jednakże świadczą one (co ważne, na 5 wymienionych 3 były siedzibami parafii) o silnym wpływie prawa niemieckiego na życie społeczne i gospodarcze, wpływie, który przekładał się na struktury parafialne, świadczące o pewnym statusie, a nawet autonomii wobec sąsiadów.

Niewykluczone, że już w 1. poł. XIV stulecia funkcjonowało tu co najmniej 16 parafii. Zbiorcze spisy parafii z tego okresu są nader mizerną pomocą. Źródło wytworzone w latach 1335–1342 dla archidiakonatu opolskiego, czyli znany wykaz zadłużonych parafii, które nie uiściły dziesięciny papieskiej ustanowionej na soborze w Vienne (spis za lata 1335–1342), nie jest w pełni mia-

⁷⁸ H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte...*, s. 177; B. Panzram: *Der Einfluss der deutschen Besiedlung...*, s. 30 (ten uznaje ją za powstałą przed 1400 r.); B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 134.

⁷⁹ B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 134.

⁸⁰ Na ogół pomija się problem istnienia parafii przy opactwie norbertańskim w Czarnowasach. Kwestia ta wymaga dalszych badań: tamże, s. 215–216.

⁸¹ CDSil, T. 14, s. 107; *Beiträge zur mittelalterlichen Statistik des Bisthums Breslau*. Ed. J. Jungnitz. „Zeitschrift des Vereins Geschichte Schlesiens“ 1899, Bd. 33, s. 402.

⁸² CDSil, T. 14, s. 93, 105, 107; I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*. Katowice 1992, s. 83–87.

rodajne, choć jednoznacznie potwierdza istnienie struktury nadrzędnej, urzędu archiprezbitera kozielskiego⁸³. Dla interesującego nas obszaru archiprezbiteratu kozielskiego wzmiankowano 7 parafii, które były dłużnikami papieskiej dziesięciny — Stare Koźle, Dziećmarowy, Milice, Grudynia, Gościęcín, Twardawa i Ostroźnica⁸⁴. Nie były to więc wszystkie istniejące wówczas parafie z tego obszaru, co wynika z poprzednich przekazów. Zaakcentować należy, że część z nich to również osady o już ugruntowanym statusie kościelnym, a zatem nienowe i słabe.

Kolejne dość szczęśliwie zachowane źródło, będące zestawieniem parafii z roku 1400, przynosi inny, znacznie pełniejszy obraz. Spis zawiera następujące parafie, których nazwy przytaczam w oryginalnym zapisie: *Moczeraw, Cossła, Nova Ecclesia, Slabikow, Constintin, Grenssen, Radissaw, Matskirche, Ditmaraw, Grawdin, Melicz, Antiqua Cossła, Uczeskaw, Nymmsdorf, Twardaw, Loessicz, Mechnicz, Krisczonowicz, Sacraw, Laen, Reczicz, Ostrosnicz, Geraeltowicz*⁸⁵. Jak łatwo skonstatować, wraz z siedzibą archiprezbitera kozielskiego było tych parafii aż 23. Zatem znacznie więcej aniżeli wspomniano dla 1. poł. XIV wieku. Czy proces fundacji nowych parafii doszedł więc do swojego apogeum w 2. poł. XIV wieku? Pewne ślady mogłyby na to wskazywać. Gierałtowiec, Rzeczyce oraz Ucieszków w tym czasie są kolejnymi już egzystującymi parafiami, choć i ich powstanie można ostrożnie datować na okres wcześniejszy (Ucieszków potwierdzony jako parafia w 1358 roku)⁸⁶. Z kolei nie jest wykluczone, że parafia w Zakrzowie była jedną z najmłodszych, skoro w 1679 roku w opisie biskupiego wizytatora wspomniano na podstawie posiadanych dokumentów, że w roku 1397, za pontyfikatu papieża Bonifacego IX, został wzniesiony i konsekrowany tamtejszy kościół pw. św. św. Mikołaja i Wawrzyńca⁸⁷. Reasumując ten fragment rozważań, zapewne nawet jeżeli w 2. poł. XIV wieku nie powołano do życia 1/3 liczby parafii według stanu z 1400 roku, to i tak najpewniej pojedyncze zasiłyły wówczas sieć tego obszaru.

Zaskakuje dość istotna prawidłowość. Stan, który znamy dla końca XIV wieku, okazał się dość trwały. Kolejny wykaz, tym razem w postaci spisu duchowieństwa archiprezbiteratu kozielskiego, pochodzi z 1418 roku i przytacza

⁸³ J. Dudziak: *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historyczno-prawne*. Lublin 1974, s. 154—156.

⁸⁴ O parafiach z archiprezbiteratu kozielskiego: tamże, s. 156—157 (przyp. 87); wykaz parafii w: MPV, T. 1, s. 65.

⁸⁵ *Beiträge zur mittelalterlichen Statistik...*, s. 402; na ten temat por. B. Panzram: *Geschichtliche Grundlagen...*, s. 81—82.

⁸⁶ B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 134.

⁸⁷ Wizytacja przeprowadzona na terenie archidiakonatu opolskiego przez archiprezbitera i proboszcza namysłowskiego Wawrzyńca Joannstona latem i jesienią 1679 r. — VDB-AOp., s. 163.

identyczne zestawienie jak w przypadku roku 1400⁸⁸. Następne zestawienie, już z roku 1447, znane jako spis świętopietrza, również przytacza wspomniane wcześniej 23 parafie, choć tym razem pojawia się także dyskusyjny pogląd, jakoby brak było w tym wykazie kościoła w Grzędzinie⁸⁹. Mimo że wykazy są identyczne, to również pojawiają się pewne symptomy, których dalekie skutki obserwować będziemy w 2. poł. XVII wieku. Wówczas statusu parafialnego nie posiadały kościoły w Modzuruwie i Milicach, mimo że wzniesiono na ich terenie świątynie murowane (co na pozór wydaje się oznaką wyższego statusu — poziomu zamożności takiej wspólnoty w stosunku do innych), oraz niewykluczone, że zaprzestanie funkcjonowania samodzielnej parafii dotknęło także Radoszowy, choć tu pomiędzy 1507 a 1611 rokiem dokonano kilku znaczących inwestycji⁹⁰. W połowie XV wieku Modzurów i Milice zaliczały się do mniejszych, choć Modzurów szacowano tylko na ok. 150 mieszkańców, o czym zdaje się świadczyć wysokość opłaty z tytułu świętopietrza z 1447 roku⁹¹. Niemniej z czasem ujawniły się kolejne symptomy osłabienia (długotrwałe wakaty na urzędach plebana), zatem niewykluczone, że już na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych (pierwsze dekady reformacji i jej górnośląskich reperkusji) włączono obie do sąsiednich parafii.

Schyłek epoki przynosi zmiany, które nie wskazują tylko na ślady regresu w strukturach parafialnych. Bez wątpienia jeszcze piętnastowieczną genezę miał kościół w osadzie Miejsce, znanej też jako Mały Sławików⁹². Dokument biskupa wrocławskiego Jana V Turzo z 1507 roku, opierając się na starszym zapisie z roku 1441, potwierdził, że kościół w osadzie Miejsce będzie funkcjonował jako filia Sławikowa⁹³. Dodatkowo na podstawie dziewiętnastowiecznej inwentaryzacji zabytkowego wyposażenia tamtejszego kościoła wiemy, że

⁸⁸ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Dokumenty chronologiczne (pergaminowe), sygn. 599; L. Schulte: *Die Rechnung...*, s. 225—226; *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*. Oprac. W. Urban. Warszawa 1970, s. 97 (nr 599).

⁸⁹ *Die Rechnung den Peterspfennig im Archidiaconat Oppeln 1447*. Ed. H. Markgraf. „Zeitschrift des Vereins Geschichte Schlesiens“ 1893, Bd. 27, s. 377—379.

⁹⁰ Ich sytuacja prawna w ramach parafii, do których je przypisano, była bardzo zróżnicowana i w ciągu 2. poł. XVII wieku ulegała kolejnym zmianom: VDB-AOp., s. 157, 167, 170—171, 485, 488, 496; także na ten temat: B. Kłoch: *Najstarsze parafie...*, s. 192; najpewniej w ciągu mniej więcej stulecia dla kościoła w Radoszowach ufundowano 2 dzwony i kazalnicę: H. Lutsch: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, s. 292—293.

⁹¹ Na podstawie dziś już mocno przestarzałego stanu badań Tadeusza Ładogórskiego: *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku*. Wrocław 1958, s. 213—214.

⁹² *Wykaz kościołów diecezji wrocławskiej z 1667 roku*. Oprac. i wyd. J. Kopiec. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1987, T. 51, s. 190.

⁹³ F.X. Seppelt: *Geschichte des Bistums Breslau. Real-Handbuch des Bistums Breslau*. 1 Teil. Breslau 1929, s. 81; H. Tukay: *Oberschlesien im Spannungsfeld...*, s. 98; P. Pieńkowska-Wiederkehr: *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych*. W: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*. Red. R. Michałowski. Warszawa 2011, s. 266.

dzwon odlany został w 1511 roku⁹⁴, co zbiega się w czasie z poprzednią informacją. Pozwala to postrzegać tę fundację jako trwałe i udane przedsięwzięcie. Niemniej fakt zachowania informacji o filialności tej świątyni wskazuje na brak chęci (może brak możliwości) utworzenia kolejnej odrębnej parafii, której los nie był dobrze zabezpieczony pod względem majątkowym, a do tego stare parafie (a także ich plebani oraz świeccy patroni) nie miały powodu, by uszczuplać zasięg swego oddziaływania.

Zakończyć temat wypada wątkiem Bierawy. Tu pojawia się bardziej skomplikowany problem wsi egzystującej już w XIV wieku, w której jednak kościół ufundowano znacznie później⁹⁵. Na ogół przyjmuje się, że tamtejszą świątynię wzniesiono już w okresie reformacji (ok. połowy XVI wieku — być może w 1560 roku), jednakże jej początki nie są do końca jasne i dziś przyjmuje się, że budując kościelną dzwonnice, wykorzystano starszą budowlę (wieżę) świecką⁹⁶. Najpewniej powstanie kościoła w Bierawie to jeden z przykładów powolnego rozdrabniania starych, rozległych średniowiecznych parafii górnośląskich, do których niewątpliwie zaliczała się parafia w Starym Koźlu. Już w czasach nowożytnych potwierdzona jest przynależność doń aż 7 wsi, z czego zapewne większości co najmniej od schyłku średniowiecza⁹⁷. Przypadek Bierawy stanowi pewną cezurę. To już namacalny dowód zrywania z nie tak odległymi czasowo lokalnymi strukturami kościelnymi późnośredniowiecznej diecezji wrocławskiej. W tym czasie zjawisko rozrostu pomocniczych kościołów w archidiakonacie opolskim zaczęło się nasilać, częściowo nie mając już katolickiego charakteru⁹⁸.

⁹⁴ H. Lutsch: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, s. 291.

⁹⁵ AP Wrocław, Zespół: Kolegiata raciborska, rep. 111, nr 32, wzmianka z dyplomu z 1416 r. o dochodach dziekana kolegiaty NMP w Raciborzu ze wsi Bierawa. W 1421 r. na liście świadków dokumentu Bernarda, księcia niemodlińskiego, został wymieniony *Gumprecht von der Beraw* — *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. T. 2: (1401—1450). Red. A. Barciak, K. Müller. Opawa—Opole—Katowice 2011, s. 122 (nr 297); por. także: I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie...*, s. 85—87; J. Rajman: *Dzieje Koźla...*, s. 24; B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 193.

⁹⁶ Opis wizytacji kościoła z 1679 r. przytacza informację, że świątynię wzniesiono jako luterańską w 1614 r. — VDB-AOp., s. 160; przyjmuje się również, że najstarsza konstrukcja wieży kościelnej w Bierawie jest starsza od samej świątyni i datuje się ją na XIV w. (spełniała wówczas funkcję rycerskiej wieży mieszkalnej) — T. Żabski: *Kościół w Bierawie w świetle najnowszych badań konserwatorskich*. „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2010, T. 13, s. 49—50; także na temat kościoła w Bierawie: B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 193—194. W starszej literaturze znajdujemy fundamentalne dzieło Alfonsa Nowacka: *Die Pfarrkirche zur Allerheiligsten Dreifaltigkeit in Birawa O.S.* Breslau 1920, s. 9—10. Autor tej pracy wskazywał na fakt wzniesienia istniejącej do dziś świątyni w 1614 r. (bazując na zapisie wizytacji z 1679 r.), polemizował też z przekazami z XIX w., które datowały powstanie kościoła na ok. 1560 r.

⁹⁷ VDB-AOp., s. 161.

⁹⁸ W niektórych archiprezbiteratach (szczególnie cieszyńskim) zjawisko to daje się lepiej udokumentować — B. Kloch: *Najstarsze parafie...*, s. 159—170.

Ukształtowanie tylko 23 parafii, włącznie z jedną miejską, na obszarze archiprezbiteratu wynikało z utworzenia bardzo rozległych obwodów części wiejskich parafii (powyżej wspólnoty jednowioskowej). Nawet parafia kozielska wkraczała w obszar wiejski, sięgając aż po Reńską Wieś na prawym brzegu Odry⁹⁹. Wprawdzie siedemnastowieczne opisy stanu zasięgu terytorialnego parafii są stosunkowo późne, niemniej można jednak przyjąć, że ich część, tzn. parafie w Grzędzinie, Łanach, Krzonowicach, Zakrzowie, Nowej Cerekwi, Rzeczycach, Naczesławicach, Twardawie, ten stan prezentowała już znacznie wcześniej¹⁰⁰. Do grupy kilkunastowioskowych wsi można również zaliczyć silnie związaną z osadnictwem niemieckim parafię w Gościęcinie¹⁰¹.

Jak zatem kształtował się rozwój struktur parafialnych tego obszaru? Zapewne początki, podobnie jak i w innych częściach archidiakonatu opolskiego, charakteryzują się brakiem struktur lokalnych, przynajmniej do połowy XII wieku. Następne półwiecze również budzi wątpliwości co do istnienia jakichkolwiek trwałych form duszpasterstwa. Jeśli istniały, to być może ograniczały się do jednej placówki, która w późniejszym czasie nie odegrała żadnej roli, a przynajmniej brak potwierdzeń, by było inaczej. Niemniej już pierwsze ćwierćwiecze XIII wieku świetnie ukazuje, i to na kilku przykładach, jak szybko obszar ten wchodził w przestrzeń kultury chrześcijańskiej. Fundacje rycerskie, kolonizacja niemiecka, upowszechnienie prawa niemieckiego nowego osadnictwa oraz początki miast (dla tego obszaru tylko lokacja miasta Koźle) — to wszystko odcisnęło swoje piętno na regionie. Przy czym graniczenie z morawską diecezją na pewno wpływało stymulująco na rozwój lokalnych struktur w XIII stuleciu. Kolejny wiek, a dokładniej jego druga połowa, przyniósł ustabilizowanie struktur. Sieć parafii była żywym organizmem, podlegającym złożonym procesom społeczno-ekonomicznym, nie zawsze odpornym na zewnętrzne oddziaływania. Powoli obserwuje się nową tendencję w organizacji parafialnej, gdy pojawia się pierwszy na tym obszarze kościół filialny. Fundacja bierawskiego kościoła, choć odosobniona w tym okresie, stanowi reformacyjny (i nowożytny) wyłom w średniowiecznym porządku, który zaczęto tworzyć kilka stuleci wcześniej.

⁹⁹ Na ten temat: T.H. Kandziora: *Villa Rynensis — Reinschdorf — Reńska Wieś. Dzieje miejscowości do roku 1945*. Reńska Wieś 2015, s. 150—151.

¹⁰⁰ VDB-AOp., s. 158—172.

¹⁰¹ W sprawozdaniu z 1679 r. wymieniono 5 wiosek w obrębie tej parafii — tamże, s. 169—170; W. Urban: *Rzymsko-katolicka parafia...*, s. 278.

Tabela 1

Parafie archidiecezji kozielskiej według spisów z lat 1400, 1418, 1447

Nazwa miejscowości (wezwanie kościoła)	Przypuszczalny czas powstania kościoła/parafii	Miejsce lokalizacji kościoła
Dziećmarowy (św. św. Michała Archanioła i Stanisława)	XIII/XIV wiek	wieś
Gierałtowiec (św. św. Szymona i Judy)	1. poł. XIV wieku (?)	wieś
Gościęcín (NMP)	ok. poł. XIII wieku	wieś
Grudynia (św. św. Piotra i Pawła)	1. poł. XIV wieku (?)	wieś
Grzędzin (być może pierwotnym patronem był św. Piotr?)	ok. poł. XIII wieku (przed 1264 rokiem)	wieś
Koźle (św. Zygmunta)	XII/XIII wiek (parafia miejska przed 1293 rokiem)	miasto
Krzanowice — dziś: Długomiłowice (św. Marii Magdaleny)	ok. 1278 roku	wieś
Łany (św. Bartłomieja)	ok. 1. poł. XIV wieku (?)	wieś
Łęże (Wszystkich Świętych)	XIII/XIV wiek (przed 1318 rokiem)	wieś
Maciowakrze (św. Floriana)	ok. 1223 roku	wieś
Mechnica (św. Jakuba Starszego)	XIII/XIV wiek (?)	wieś
Milice (św. Marcina)	XIII/XIV wiek	wieś
Modzurów (św. Trójcy)	schyłek XIII wieku	wieś
Naczęsławice (św. Stanisława)	XIII/XIV wiek (?)	wieś
Ostrożnica (św. Ducha)	XIII/XIV wiek	wieś
Polska Cerekiew (NMP)	XIII/XIV wiek	wieś
Radoszów (św. Jadwigi i św. Krzyża)	XIII/XIV wiek	wieś
Rzeczyce (św. św. Jakuba i Andrzeja)	ok. poł. XIV wieku (?)	wieś
Sławików (św. Jerzego — później również św. Wojciecha)	1223 rok	wieś
Stare Koźle (NMP)	2. poł. XIII wieku	wieś
Twardawa (św. Małgorzaty)	2. poł. XIII wieku	wieś
Ucieszków (św. Macieja)	XIII/XIV wiek (?)	wieś
Zakrzów (św. św. Mikołaja i Wawrzyńca)	ok. poł. XIII wieku (przed rokiem 1285)	wieś

*Bogdan Kloch***The Creation of a Network of Parishes in the Archpresbyterate of Koźle
(Diocese of Wrocław) in the Middle Ages**

Summary

The history of creation and development of the network of parishes is without a doubt one of the key topics in the research devoted to the social life of Polish local societies in the Middle Ages. The Diocese of Wrocław in the region of Silesia is no different. In the 13th and 14th centuries, the diocese witnessed a rapid development of the Church hierarchy and infrastructure. The southern part of the diocese, encompassing the archdeaconry of Opole, has been the subject of research for decades. The topic of the beginnings of the aforementioned network remains closely connected with the earliest settlements of the Upper Silesia, including Koźle. Even though Koźle was first founded at the turn of the 11th century, it is impossible to recreate the Church hierarchy which could be traced back to pre-charter origins. Despite the struggles of the historians, 12th century constitutes a peculiar pastoral emptiness. It was only the 13th century that brought rapid changes. In the second half of the century, numerous churches were established in the local settlements, which finds its reflection in the written sources. Koźle, despite the unclear beginnings of the oldest parish organization, became the seat of the archpresbyterate. By the end of the 14th century, it had achieved its final form, and that state remained unchanged until Reformation. The only exception to that is a local chapel of ease, dating back to the 15th century, while the history of the next church dates back to the times of Reformation.

*Bogdan Kloch***Die Bildung des Netzes von Pfarrbezirken im Archipresbyterat Cosel (Koźle)
in Breslauer Diözese im Mittelalter**

Zusammenfassung

Genese und Entwicklung des Netzes von Pfarrbezirken sind zweifelsohne eins der wichtigsten Themen in den Forschungen über gemeinschaftliches Leben von den, polnische Gebiete im Mittelalter bewohnenden Gemeinschaften. Das betrifft auch die Breslauer Diözese in Schlesien, in deren Grenzen im 13. und 14. Jahrhundert eine ausgebaute Kirchenstruktur entstand. Der die Gebiete des Dekanats Oppeln umfassende südliche Teil des Bistums wird schon seit vielen Jahrzehnten erforscht. Die Anfänge des Pfarrbezirksnetzes sind mit den ältesten Siedlungen des historischen Gebiets Oberschlesiens verbunden, zu denen auch Cosel (pol.: Koźle) zählt. Obwohl Cosel schon an der Wende des 11. Jahrhunderts existierte, ist es unmöglich, in Cosel und in dessen Umgebung solche Kirchenstruktur zu rekonstruieren, deren Vorlokationsabstammung bestätigt worden wäre. Trotz aller Bemühungen der Historiker bleibt das 12. Jahrhundert immer noch eine gewisse seelsorgerische Leere. Zu jähren Veränderungen kam es erst im 14. Jahrhundert, in dessen zweiter Hälfte ein ganzes Netz von Dorfkirchen entstand, was durch zahlreiche schriftliche Quellen bestätigt wurde. Trotz unklarer Anfänge seiner ältesten Pfarrei ist Cosel zum Sitz des archipresbyterialen Bezirks geworden, der bis Ende des 14. Jahrhunderts schon ausgeprägt war, was sich bis zur Reformationszeit nicht geändert hat. Lediglich eine Filialkirche könnte auf das 15. Jahrhundert datiert werden, denn die Anfänge der anderen sind mit der Zeit des konfessionellen Wandels verbunden.